

ПРАДМОВА.

Век ляциць за векам, адно накаленне люду на зьмену идзець другому, а вечна чутны на зямлі жаль горапаснаго, вечна тут пануець сила. Заўсягды нойдзець сабе гнибицель прычэпку для свае зьвярынае работы ды уселяк яго праўда выходзиць. За паншчынай мужык за малым сам не уверыўся, што выходзиць ён ад Хама, катораму сам Бог прыказаў валачыць ценжар няволи, што косець яго чорная ды кроў ня людская. Бо ад самага маленства аж да магілы гэтыя байки служыли прыдаткам да хлеба штодзеннаго.

Дарэмныя былі мовы лепшых людзей кинуць гэты здзек чалавека над чалавекам. Панура цягаў няволю бедак ды ад рана да ночы ня меў часу памысьлиць аб свабодзи, ён глухі быў да гэтаго гуку. Сыты гнибицель изноў з усьмехам прыслухиваўся да намовы ісьци устанаўляць на зямлі брацтва и шчасьце людзей. Так сталы слухае, як дзиць лапочэць ды ничога у галаву не бярэць. А якога спосабу ужываець вялики чалавек для таго, каб люцкие грамады паверыли у вечнасьць праўды и добра, и добра ведали тое, што кожны чалавек, ледзь радзиўся на сьвет, мае право на ўсе радосьци зямлі?

Майстэрнай рукой трэба намалеваць хараство сьвету, паказаць, як поўны ён прастору, як рады ён прыняць да сябе усякаго, хто гатоў весялицца паўсюдным хараством. Трэба таленту развярнуць у сваих творах усю глыбь души чалавека, усю не пекноту, спадзеваючыся, што гадкие руки крыў-

ДРУКАРНЯ МАРЦИНА КУХТЫ У ВІЛЬНІ.

дзицели адпадуць самы ад гэтай сьвятыні. Што садрыгнуцца яны, видзючы увесь гэты пераступ зьдзеку над чалавекам, будзь ён нявольнік, татарын або жyd. Видаць тады будзе, што трэба гэтаго грэху чым барджэй пазбыцца, каб не паганыць сьвету. Писацели са сваімі кнігамі, майстры з малевідамі, песьняры з творами — усе адзін цэль сабе паставілі—аблажыць муры зьверства ды стогну, а на грузах тых збудаваць палац, гдзе усякі знойдзе сабе прытулак. Хто гараваў увесь свой век, сьвету яснаго не бачыўшы; хто ногі збіў ад доўгай, далёкай падарожы—усе там атпачынуць ды забудуцца свайго гора і нядоли. Часта думкі іх так і гинучь, небарак, як тые зоркі на марозным склони неба. Усёж здольныя яны запаліць агнём маладыя вочы, будзіць у насмелыя надзеі, лепшыя пачуцьця...

Гэтую дарогу для свайго таленту абабралі і старая землячка нашая Элза Ожэжковая, што напісала гэтае апаведанне. У тварох сваіх ваюець яна з тым або другім блудам і крыўдай, маюець прад вачыма чытацелёў тую „салодкасць ды сьвет на зямлі, на каторай калісьці ня будзець ужо ані гора, ані сварбы, ані такіх, што плачуць і у сэрцы сваім гаманяць, што ім надта дрэнна...“

Вечэр летні на шырокую раўніну пачынаў апушчаць ужо змрок перагледзісты, ў каторым усё было яшчэ відным, хаця і прыцемненым. Жытнішчэ у тым паўстаючым змроку не пераменила сваяе жоўтай хварбы і няроўнаго наверху, дароги аддзеліліся ад поля пясковай ўстужкай, мутна бялілася цьвятуччая грэчка, пукатымі здаваліся палявыя грушы, а тополи стырчалі над паблытанымі лініямі будынкаў малага хвольварку, быццам высокія стаўпы. Па адным баку неба ешчэ блукалася агністая чырвонасыць заходу, на другім сьпёртыя хмары пасталі такім мурам, што можна было угледзіць у гэтым вобраз наступаючай ночы.

Цаплё і цixa. У жытніску адзываліся толькі некалі перапёлкі, над белаю грэчкаю зачарнеў часам нетапыр і, праляцеўшы поўкругам, гинуў гдзесьці, ды іржанне канёў чутно было з недалёкае пашы. Зьверына, птушкі, рабакі—усе спалі; людзей так сама ані видаць, ані чуваць; аб жыццю іх толькі гаварылі некалькі вогнікоў, мигаючых сярод будынкаў хвольварку.

У гэтым змроку і маўчанні шырокіх сонных палёў адзін толькі чалавек ішоў дарогаю, абapol каторай старыя вербы звешвалі свае гузаватае, смешна павыкручванае галлё. Але не кераваўся ён да хвольварку—

паминуў яго, и з пад густых вярбовых гальлёў выйшоў ў чыстае поле. Тутака пасьледки сьвету сонца, ня згинуўшыя ешчэ на заходзи, абняли яго хвигуру, высокую и тонкую, згібленую под ацягаючым плечы пакункам. Адзене меў доўгае, да пят дастаючае, кумячану с падзёртым верхом шапку и цяжкие белыя ад пылу дарожнаго боты. У руцэ трымаў ён кий, каторым и падпіраўся. Нядзель скольки ужо як стаяла тутака сущ, парабіўшая пясковыя дароги сыпучыми, дзе каменнёў так сама не бракавала. Ноги идучаго раз-па-рази билися аб тые камення, або уходзили у пясок, падымаючы пры гэтым туманы дзяручаго горла пылу; а дзеля таго, што падарожны быў прыгнуты да зямлі, каб лягчэй нясьци пакунак—мусьць хватаць з одыхам гэтый пыл у губы и горла; а дыханне яго цяжкае и сыпешнае было чутно у вячэрнай цішы.

Слабая, цямяючая яснаватасьць заходу яшчэ раз заглянула яму у твар. — А была яна доўгая, абросшая цёмнымі валасамі, и такая белая як аплатак, прыпраўлены воскам; твар касьцистая, губы меў раскрытыя, а вочы глядзели у зямлю.

Затрымаўся каб адпачыць, но выпраставацца ня мог, бо ня скинуў с плеч пакунку. И стаяў так згорблены, падпёршыся киям и тольки галаву падняўшы узираўся ў гору на густы змрок, праз каторы мигацела мглістая дарога зорак. У тым дыхнула на яго свежасьць ад вялікай расы, змешаная з здаровым запахам зелени. У гушчыне зашумеў нейкі цыхи шорох, бытцам праляцеў заяц, або затрэпеталася збуджэная ў низкім гнездзи сваім—сонная птушка. Глянуў на поле; расистая свежасьць неслася з загоноў,

пакрытых густым зялёным гарохам, ў каторым сонна капашылася шмат розных стварэнькоў. То там, то тут на пушыстай паверхосьци бялеў спозьнены цьвет; доўгие збытаные калівы адно другога циснучы ад цяжкасьци вяліких даспеўшых струкоў клаліся на землю.

А на берази пешчанай дароги згорблены ад цяжкасьци грубога пакунку чалавек пахилиўся яшчэ ніжэй; наждаўшы, кий выпаў у яго з рук, а абедзьве далони, нібы пхнутыя якой няведамой для яго силай, працягнулися да зялёных загоноў. Але ж ён адняў их, и здавалася, што пойдзе далей сабе; але ноги яго якбы ўрасли ў зямлю.

— Ай! ай! ай! ох!

Уздохи то были жадання. Пакиваў галавой у абедзьве стораны, цмокнуў языком аб паднябенне, пакунак з плеч на дарогу скинуў и падаючы на каленцы затапіў далони у гушчыни гароху. Цяпер чутно было адрыванне струкоў и галоснае храмшчэнне их у галодных зубах. И поўз на каленях што раз далей. Шчоки яго так и хадзили, а руки тольки и мигали ад расьлиннасьци да губоў, ды ад губоў да расьлиннасьци. Струки гароху были аблитыя расою и трудна сказаць былоб, ци з таким лакометвам еўшы чалавек заспакаеў патрэбу едзэнняци пицца. То праўда тольки, што и пиў и еў разам, больш нават пиў як еў. Твар меў спечаны дзеннай гарачынёй, а губы поўные пяску; бедны, схилюўся так низка, што аж прыпаў тварам да мокраго гарахавення и, перастаючы есьць, якбы адпачываў у цыхай роскошы.

Раптам неўдалечыне шагоў з дваццаць

падняўся з зямлі якісь чалавек і праз мінуту угледаўся у цямнату поля, па гэтым скочыў на межу і з паднятым киям, зрабіўшы некалькі спрытных, ціхих скокаў, схавіў кленчачага чалавека за каўнер. А голас малады і здаровы крыкнуў:

— А што ты тут робиш, зладзею, валачаю? Гарох наш яси ды топчэш, ды пэўна кишэні сабе ім напихаеш! Папаўся, сабачая душа! Уставай! ну! і хадзи хутчэй! Бо як пацягну цябе киям, то, паглядзиш, як конь паяжыш за мной!

Ня ведама, ці мог бы ён ляцець нават пад страхам кия, але што з зямлі зарваўся хутка, ўвесь з галавы да пят дрыжучы з пярэпалоху. Так негаданна і ў такім часі яго злавилі! Сагнуўся низка разоў колькі, кланяючыся хутка, і ахрыпшым голасам без ладу прагаварыў:

— Ой! ой! нехай мяне вяльможны панич пусьциць! Я да шыпкара у Шумнай перэначаваць іду! Ай! ай! гэты гарох... такі сабе пры дарозі... такі харошы гарох... Я толькі каливачкаў колькі. Няхай мне вяльможны паничык падаруе і пусьциць... ці гэта такая шкода, ці што?

Не слухаючы нават яго, хлопец крычаў:

— А! ці гэта вялікая шкода? А ты што думаў, мо не? Ці прыбытак нам з гэтаго, што такіе зладзеі, як ты, ўсенкі гарох з берагу аб'едаюць. Трэба было яшчэ бульбы нашай накапаць... Мебы чым „балабосту“ у шабас пачаставаць. Праз вас чалавек як сабака мусіць на поле начаваць, каб сваёй крывавай працы пільнаваць, тутак яшчэ бацька крычыць, што ні воднаго

зладзея не злапаў. Але злапаў такі! злапаў! Хадзи да бацькі! на суд! Будзе табе! папомниш!...

А што ты тут робиш, зладзею, валачаю?!

Рукамі размахваў шырока і крычаў так моцна, што аж па полі расхадзилася да-

лёка. Але ахрышлы, цихи голас пачаў изноў тое самае:

— Ой! ой! нехай мяне вельможны панич пусьциць... Я да шынкара ў Шумнай на начлег... Ой, суд!... Гэты гарох так пры самай дарози расьцець, а чаму ён пры дарози? Я бацьку вельможнаго панича знаю... Каб ён шчасьлівы быў, як я яму жычу!... Каб ён други такі хвальварак купиў!... каб яму ў полі золата само радзілася!... Каб ён, ну!... сто таких, як панич, пекных сыноў выгадаваў!...

У змроку не было відаць яго твары, але, што некалькі слоў, гнуўся ў низким паклони, а прысадзисты той хлопец, ці калі ўжо гнеў прайшоў, іці так з натуры не гнеўлівы, бухнуў сьмехам:

— А тож благаславиць! — Сто сыноў! Добра я на гэтым скарыстаўбы, калі меўбы дзевяноста дзевяць братоў! Ну, душа нехрысьціянская, нічога ня зробиш, нічога не выцыганиш ты у мяне сваімі благаслаўленьнямі! Марш перада мной, а я дык за табою, як салдат за арыштантам. Да бацькі, на суд!

Эйн, цвэй, дрэй!—марш!

Робячы, як маскаль на вучэнні, ўзяў кий на аплечак і пачаў надыходзіць на жыда, каторы з высилкам і стагнаценнем падымаў пакунак на плечы. Асьмелены васоласьціх хлопча, што яго злавіў, загава-рыў зноў з цихим сьмехам:

— Ну, пайду, пайду! А чамуж я ня маю пайсьці? Циж то я паничоўскаго бацькі не знаю? Циж я ня ведаю, што ён беднаму Гдалю нічога злага ня зробиць? Я пана Игнаца Карэйбаго знаў яшчэ тагды, як ён ў Карэйбах... ў сваёй ваколіцы жыў... а

цяпер то ўжо пяць гадоў, як гэты сабе хвальварак купиў... Дай Бог, каб яму на здароўе было! Я яго не баюся! ён миласерны чалавек!

Але па дрыжанні голасу, а нават і па цихим сьмеху, відаць было, што баяўся.

І пачаў ісьці з згорбленымі плечыма, з нахільным тварам. Аддыханне яго стала галаснейша, голас болей захрып, некалькі раз кашлянуў і плюнуў. Карацель яго ішоў зараз за ім. Няўбаўкі падышли да дароги абсаджэнай вербамі.

— На права, марш! Громка закамандаваў сын гаспадара хвальварку.

Пойманы засьмеяўся ахрыпла:

— Хи, хи, хи, хи! яки панич весёлы. Дай Бог здароўечка паничу!

— Павиншувеш, калі татка за гарох халат з скуры зьдзярэ!

— Хи, хи, хи, хи!

Зноў закашляўся і на момэнт прыстаў.

— Ну, идзиж хутчэй, бо ў карк пальну!

І счымлены кулак занёс над згібленымі плячмі жыда, але ня ўдэрыў, толькі праз час якисьці гразіў пачастункам.

Пад цёмнымі вербамі раздалося працяжное стагнаценне:

— Ох, ох, ох!

* * *

У хвальварку Игнацаго Карэйбы хата жылая не вялікая, пакрытая саломай, была раззелена сенямі на дзьве палавіны, у адной мясьцілася служба разам з птаствам хатнім, у другой жыў сам гаспадар хвальварку з сваёй раднёй.

Работы днеўныя скончаны толькі што.

У „чаладні“ на вялікім агню варылі вячэру для парабкоў, пастухоў і дзевяк. Гудзели грубыя голасы мужчынскія, сьмеяліся голасно кабеты, раздавалася вясёлае дзяўканне сабакаў ды урэшці галасьлівае кудахтанне курэй, сяджучых у цёмным падпечку, каторых збудзіў сьвет агню ды галасаванне людзкае. Па другім боку сяней прасторную хату, маючую падлогу з дашчок, так сама асьвечываў агонь, ды гарэў ён не ў вялікай печы як у „чаладні“, але ў глыбокім, разложыстым коміні. Пры агню тым варылося нешта ў вялікім гаршку. Чырвоны блыск агню блукаўся па паравешаных на сьценах абразках, падаўна чырвоныя лавы, сталы і зэдлі (слончыкі) на заваліваючыя кут хаты кросны. Праз адчыненыя дзьверы сьвет вячэрняга агню заглядаў і да другога пакою, гдзе хоць і не выразіста паказываў рысы добра пасланных ложкаў, жалезам акованыя скрыні, мяхі з воўнай ці з мукой, клубкі, моткі і так сама сьвятыя абразкі. Пакой гэты други, служыў спальняй і каморай (скарбцам) першы сталавай, а па часьці і кухняй.

Ігнацы Карэйба минут пятнаццаць як прышоў з поля, дзе разам з парабкамі накладаў возы ячменем і, дзеля горачыні зняўшы марынарку, сядзеў за сталом цяпер толькі у палатнянай камізэльцы. Перад ім лежаў бохан хлеба разовага, стаялі талеркі ды раскладзены алавяныя лыжкі.

Пан Карэйба быў то чалавек низкага росту, прысадзісты, плечысты, с тварам круглым, як месяц у поўні, ды з сиваватай галавой астрыжаной „ёжыкам“. Скура на твары ды шыі, абгарэўшая да вишнёвай хварбу, зморшчаны лоб, загрубелыя рукі з

вузлаватымі пальцамі паказывалі, што хачця малы, але багата ураджайны гэты хвальварак не дастаўся яму дарма, але вырабіў ён сам яго морам крыві ды поту ды праз многа перанесаных неўзгод. Памінуўшы усё гэта, з цэлай хвігуры гэтаго „засьценковаго шляхціца“ праглядывала вялікая сіла,

Пан Карэйба.

жалезнае здароўе, а на шчыра сьмяючайся твары кожны мог вычытаць здавалёнасьць і з сябе, і з таго, што зрабіў.

Саўсім іначэй выглядваў сядзючы так сама пры стале высокі і худы аканом з Шумнай, чалавек (лет сярэдных) не стары, на доўгіх нагах, з доўгаю тварай, хітрымі вачамі і вострым кустом чорных вусоў над хитраснымі вусамі. Меў ён на сабе чорны сурдут і чырвоную краватку пад шыяй.

Усе ведали, што быў ён вельми пусты чалавек, а да таго і скрытны даволі ды заўсяго і з усіх жартаваў. Сягоння, варочаючыся з суседняй вёскай, дзе згоджваў работнікоў, прывязаў сытаго коніка да плоту і зайшоў да Карэйбоў на гутарку суседзкую ды на сьвежую бульбачку, каторая варылася на агні. Размаўляючы аб жнівах з гаспадаром ён усё хитрымі вачамі зиркаў на маладзютку Карэйбянку, каторая, ня глядзячы на тое, што мела ўсяго гадкоў пятнаццаць, вельми частых гасьцей прыманвала да хаты; але гэты, здаецца, ня быў ёй мілы.

Дзяўчынка, яшчэ саўсім падростак, была ў паркалёвай адзёжы, катора не закрывала ані ног босых, ані загарэўшай шыі; стаяла яна недалёк ад агня і, стаўшы бокам да залётніка, вадзіла пальцам па няроўнай паверхнасьці печы. Агонь залаціў яе твар, падобную да чырвонага яблычка, адбываўся ў яе сивых вачох і яшчэ болей зачырвеніваў чырвоную ўстужку, абвиваўшую воласы, што свабодна ляжалі на плечках.

У вадблыску гэтаго агню, даглядаючы гаршчэчку і не мешаючыся да мушчынскай гутаркі, стаяла маці сямьмі—высокая, касьцистая, з лобам так сама наморшчэным, як у мужа, кабета, з такімі самymi, як у яго грубымі рукамі, але, відаць, ня дужа і не здарова—нават можа хвора я трохи, загуканая, растрэпаная, з вустамі заўсягды адчыненымі. Праз многіе гады працавала у хаци ды ў полі, парадзіла шмат дзяцей, выгадавала іх, ды многіх пахавала на паравіяльных могілках. Трое толькі застаўся пры жыццю: гэтая вось, што пальцам

па коміні водзіць, румяная дзеўчына, ды яшчэ два сыны.

Аб сынох як раз с сваім суседам Ігнацы Карэйба вёў гутарку. Вялікіе згрызоты меў ён. Сьцёпка той, каторы сьцярог цяпер на полі бульбы ды гароху, скончыў ужо на сьвятога Пярта дваццатку гадоў. Пажаду год—да войска! А як жэ ён без гэтаго сына на гаспадарцы астанецца? Старасць прыходзіць—цяжка будзе яму. І так доўга! Бо калі Сьцёпка быў хлопчыкам, ня меліся яшчэ яны так добра, як цяпер. Дзеся таго пісаць ды чытаць вучылі самы ў хаци—і льготы ён ніякой не мае. На шэсьць гадоў пойдзець у салдаты. Можэ пасья і вочы іх не убачаць яго... Падпадзе вайна мо... а тутак гэтым часам у бацькоў правай руки нехват...

Карэйбиха адварнулася да агню і рукавом сорочки працягнула сабе па вачох. Аканом жэ з Шумнай запытаў названаго тэсьця свайго салодзенька:

— Ну, а Янук? Гэты ўжо мусіць ў салдаты ня пойдзець, як скончыць навуки?

На чырвоную твар Карэйбы бытцам папаў сьвет сонца:

— Янук, пане дабродзею! ого! пойдзе, пэўне што пойдзе... толькі не на салдату, але на адваката... ха, ха, ха!... Здольны блазан, нехай яму Бог дасць добра, а да книжок, як жыве да бібліі. — „Я, татку, — кажэць, — як скончу школу, дык да ўнівэрсытэту паеду!“ „Едзь сынку, — гавару, — вучыся; каралём будзешь!“ А ён: „Не каралём, татку, толькі адвакатом!“ — Нехай будзець і так! Нехай хоць адзін Карэйба ў людзі выйдзе! Дзякуй Богу! станець у мяне цяпер на вучэнне сына... Сьцёпка навуки

не дастаў. Ничога не парадзиш. Иншыя бы-
ли часы. Але ўжо, калі службу войсковую
шчасьліва адбудзець, дык болей ад другіх
зямли дастанець... як справядлівасць кажэ...
Я ниводнаго з маіх дзяцей крыўдзіць не
хачу і ўсіх трох надзялю роўненька... роў-
ненька... У мяне і дзеўчына так сама ро-
днае дзіцё, а як жэж! і мецьме столькі,
як і браты... во што!

Ня ведама чаму, чырванючыя сярод
чорных валасоў вушы аканом з Шумнай
заварушыліся неяк ў той самы час, як Ка-
рэйба баяў аб сваімі пастанаўленні роўна
падзелиць хвальварак памеж усіх дзяцей.
Неспакойныя яго вочы заплыліся якбы ма-
слам або мёдам і звернуліся да стаячай ка-
ля прыпечка дзеўчыны. І неспадзевана для
ўсіх, так голасна, што аж Карэйба вочы вы-
трашчыў, ён крыкнуў:

— Буджу паню, панна Ядвига!

Быў гэта надта добры спосаб пачаць
гутарку з маладой дзеўчынай. Але яна за-
места адказу сарвалася з месца ды пачала
бегчы, пераляцела хату і хацела шмыгнуць
ўжо у дзьверы, калі трах! нешта стукнуло,
а потым два ўзрывы звонкаго сьмеху! —
Стукнуліся гэта дзьве маладыя голавы і
так моцна, што аж разляглося па хаці.
Ничога! Дзеўчына, трымаючыся рукою за
лоб, сьмеялася так, што аж клалася са сьме-
ху; з вясёлым сьмехам ўбег да хаты і ша-
снадцацилетні хлопец з стрэльбай за пляч-
ми — ўбег і адной рукою зняў шапку з
прычэпленым школьным знакам, другой ки-
нуў на стол дзьве забітыя птушкі. — За-
ім ўляцеў і з радосным брэхам пачаў кру-
ціцца па хаці невялікі сабака, ні то вы-
жал, ні то дворны, так запэцканы, што ня

можно было пазнаць, якая шэрць у яго.
Па адзёжы хлопца можна было пазнаць, што
варочаўся с палевання; боты былі ў бало-
ці, а адзежа прасякла вільгацю мокрых
лугоў. З твары яго, як у сястры круглай
і дробнай, толькі яшчэ мизарнейшай, змо-
чэнай каплямі поту, так і біла радасць.
Сягодня першы раз на летнім адпачынку
бацька дазволіў яму зняць са сьцяны стрэль-
бу і пайсці на палеванне.

І вось забіў дзьве птушкі! І для яго
заварушылося ўсенька, што было ў хаці.
Карэйба ў загрубелых далонях трымаў і
аітчупываў прынесеных птушак.

— Алеж і тлустыя, пане дабродзею, як
маслам аблітыя; ці бачылі гэта, што і бла-
знота умее стрэляць... ха, ха, ха!

І сьмеяўся на ўсё горла, а аканом з
Шумнай памагаў яму низким голасом, раз-
пытваючы Янука, дзе той паляваў, дара-
джваў іншыя месцы, ды ахвяровываў свайго
сабаку, праўдзиваго, — „слово гонороваго
чалавека“, — праўдзиваго выжла.

Карэйбиха здымала у сынка стрэльбу
з плеч і абцірала хвартухом пот на яго
твары. Ядвінка, не саўсем яшчэ сціхнуў-
шы, кинулася да стаячаго на агні гаршка:
маладзенькі паляўнік вышаў з хаты зараз
па палудні, і павинен быць галодны.

Неўзабаве на сталі паявіліся талеркі
з кіслым малаком і агромная миска сквар-
камі аблітай бульбы. У хаці зрабілася весело
і ясно.

Агонь на прыпечку гарэў шырокаю пла-
мяністаю хваляю, а Карэйбиха паставіла
яшчэ і сьвечку на стол ў медным лихтары.
З прычыны госяця дасталі з шафы цынке-
выя ложки, і тыя блишчачы і званилі аб

талерки, чэрпаючы з их малако, абцягненае слоём сьметаны.

Карэйба з суседом папівалі вишнёўку свойскай гонкі. Карэйбиха з радасным на касьцистай твары усмехом падлівала і падкладала яды госьцю ды дзецям. Аканом з Шумной, абціраючы што момант рукою з залатым персцёнком малако с тырчачых вусоў, кіданне медовыя погляды на Ядвиську, каторая, кленчачы на лаве, а палавінай цела злёгшыся на стол, ела з адной талеркі з братом, ды босымі пятамі весела пастуківала па лаві, ды згадзілася нават, хаця з хмурнай трохі заманкай, адказваць на запыткі ня мілаго кавалера.

— Панна Ядвига нешто сьгодні злая.

— Я саўсем не злуюся, толькі гэтак так пану Томкевичу здаецца.

— А ці панна Ядвига ведае, што злаванне шкодзіць хороству?...

— То нехай пан Томкевич ўжо ніколі ня гневаецца, бо збрыдзе.

— Ці ж гэтак я маю разумець так, што ў вачах пани я выдаюся харошым?...

Ўсе вечэраўшыя сьмеяліся, і толькі Янук, не зважаючы на даўціпы сястры і Томкевича, расказваў далей аб сваім палеванні. Звонкі, тонкі, напалавіну дзіцячы яго голас перабываў ўсе другія голасы. Еў, вымахваў рукамі і гаварыў. Гаварыў найбольш да бацькі, каторы ядучы напыхаў поўныя шчоки гарачай бульбы, а вочы блишчалі ад гарачыні і здавалення.

— „Гляджу я, татку!... Трэзор стаіць... Пилнуй! — крычу. Стаіць як мур! Я гэтак стрэльбу да вока... іду... Ідзі далей! — кажу. Трэзор бежыць далей! Яшчэ! далей! Птушка фуурр! пух, пух!... забіў!...

Трэзор, чуючы сваё імя, круціўся калі стала радосна скавычучы; далі і яму талерку кіслага малака.

— Ха, ха, ха! — на цэлае горла сьмеяўся Карэйба. — Як гэты блазан да ўсяго патрапляець: і да книжкі і стрэльбы. Толькі глядзі, смаркач, каб сам не падстрэліўся...

Ў той час адчыніліся дзьверы ад сьней і, папхнуты нечыю рукою, ўлецеў да хаты чалавек ў доўгім падзёртым адзени, ботах белых ад пылу, с пакунком на плячах, с кіём ды с шапкой ў руцэ.

Папхнулі яго так моцна, ці сам ён быў так слабы, што ад парогу захадзіў як п'яны, і стаў толькі тагды, калі рукою абпёрся аб сьценку; стаяў памеж дзьверамі і прышечкам, трохі ў ценю, і, згорблены пад сваім ценжаром, голаву высунуў на залаты сьвет агню.

Гэтая худая, абцягнутая лахманамі хвігура, нагибаючаяся ў нізкім паклони, с пакунком на плячах, кіём ў руцэ, валасамі растрэпанымі, с касьцистаю твараю, абцягнутаю скурай, як жоўтым аплаткам — ў гэтай весела асьвечанай хаце, пасярод здаровых загарэлых твароў, тлустых людзей, громкіх сьмехоў ды нязгоршых дастаткоў, паказалася, нібы раптам з пад зямлі зьяўляючыся дух мучэння.

— У імя Айца і Сына... — нясучы руку да лба пачала Карэйбиха.

— Ўселякі дух Пана Бога хвалиць! — з жартоўным сьмехам крыкнуў Томкевич.

— Езус, Марья! — енкнула Ядвися і схавалася за брата, каторы, палажыўшы ложку на талерку, прыглядаўся на вайшоў-

шаго, што стаяў з вачами запалымі, блишчачымі, асьлепленымі, перапалоханымі.

Шырокimi шагамі цьвёрда падышоў да стала прысадзісты сильны хлопец ў кароткай сермяжцы і ў высокіх ботах. Быў ён вельмі падобны да бацькі. Так калісьці выглядаў мусіць стары Карэйба. — Спiнiе вочы хлопца блишчачы; белы лоб яго аддзеляўся ад загарэлай твары; воласы меў, як і сестра, ясна-залацістыя, а рукі агрубёшыя ад працы ў полі, як у бацькоў. Кiвнуўшы недбала галавою аканому з Шумнай, падышоў ён да бацькі.

— Зладзея, татку, прывёў!... Гарох наш жраў, аж яму за вушамі ляскацела, а можа і ў кишэні панабіраў. Нехай татка робіць з ім, што хочэ! Я свае зрабіў!

Яшчэ не скончыў казаць, калі ўжо маці упхнула яму ў рукі талерку, поўную зашкварэнай бульбы; а Ігнацы Карэйба аж падняўся з лавы, ды так стукнуў кулаком у стол, што аж талеркі ды ложки забрашчачы. На нізкім, густа пакрытым моршчынамі лобі старога гаспадара аж набрынялі, як синіе шнуркі, жылы; вочы яго загарэліся, шчоки заліліся кроўю. З усяго відаць было, што у гневі ён можа быць страшны.

— А, пракляты сабака! Я табе пакажу, як маю крывавую працу марнаваць!...

Крык гэты быў ўсё роўна, што рык льва, а нарэканне Сыцёпки прыпамінала мармытанне маладога мядзьведзя. Хаця і узбагацеўшыя, бацька і сын працавалі і далей ўласнымі сваімі рукамі: самы гаралі, сеялі, касілі; дзеля таго і баранілі яны ўсё, што дабылі сваёй крывавай працаю, як воўк бароніць цяжкай здабычы. Раптам стары Карэйба крычаць пера-

стаў і слабымі вачамі, прыкрываючы іх далоняй, угледаўся ў пойманага.

— Што гэта? спытаў.—Гэдали, ці што? Ці ты Гэдали, з Воўпы? Ну, гавары! Ці анямеў?

Запытаны паварушыў нескількі разоў губамі, памаўчаў і, хілючыся нізка, выбалбатаў:

— Гэдали, вельможны пане! Я... Гэдали з Воўпы... той самы, да катораго вельможны пан калісьці заезджаў па соль ды па жалеза... той самы, каторы меў тую брычку ды пару тых добрых канёў... што пан ведае... ой!...

Пазбыўся трохі страху і галавой пакываў з палітаваннем. Карэйба мусіць добра ўжо яго прыпомніў, бо сеў ізноў на лаві і, хаця гнеўны яшчэ, але ўжо не так, прагаварыў:

— Добра выкераваўся... на зладзея, што ходзіць па чужых палёх і крадзе...

Жыд касьцістай рукой ўдэрыўся ў грудзі:

— Вельможны пане! я не краў... каб мяне несчасьце спаткала, калі я краў! каб я заўтрашняго дня не дачэкаў...

— А штож рабіў?—трымаючы талерку у адной руцэ, а другую шчаміўшы ў кулак, падскочыў да яго Сыцёпка.—А штож гэта рабіў, недавярку, калі цябе пры гаросі злавіў? га?

— Ну, пшэпрашам! нехай вельможны панич ня гневаецца... я таго гароху не краў....

— Штож ты рабіў?—з падымаючымся ізноў гневамі крыкнуў Карэйба.

Томкевич, каторы на жыда паглядаў вельмі коса, зажартаваў:

Жыд расьце ай рукой ўдэрыўся ў грудзі.

— Ён мусіць ўзіраўся, чы ў тым гарохі часам не растуць рублі...

Жыд ціха выгаварыў:

— Я яго сў... гэта праўда...

Карэйба крыкнуў зноў:

— А штож ты сабе думаеш, што я гарох сею дзеля таго, каб кожны валачай абжыраўся ім? Пачэкай, не дарую... мусіш заплаціць, а калі не, дык да міравога завалаку...

Жыд зноў скурчыўся нізка:

— Ой!—застагнаў,—каб вельможнаму пану сто гадоў жыцця і здароўя было, калі вельможны пан Гэдалю даруе... Я да Шумнай ішоў на начлег і гэты гарох спаткаў... Ён пры дароги расьце! А чаму ён калі самай дароги расьце? Ай! многа там я яго зьеў?! крышэчку...

Томкевич, каторы, як відаць, спрытам сваім хацеў паказаць любай дзеўчыні, што ён умее, зірнуў салодзенька на Ядвіню і з грубым сьмехам запытаў:

— Так гэта вам, жыдзе,—слова гонороваго чалавека,—ваша вера многа красьці не пазваляе, алеж крышэчку то можна? што?

Жыд дзіўна неяк глянуў на гаварыўшаго і з моцна сьціснутымі губамі маўчаў з минуты. Пасьля, гляджучы ў зямлю, адказаў:

— На што тут вера? Яна нікому красьці не пазваляець.

И яшчэ цішэй дакончыў:

— Я быў галодны...

— Калі ты быў галодны, то грэба было папрасіць, а не браць без дазваленьня... пачаў Карэйба.

Але Томкевич, перакручываючы мову сваю на жыдоўскую, перапініў яго:

— А кали той гарох быў трэфны, то што цяпер будзе?

Жоўтыя губы Гэдаля скривилися неспакойна, мусиць Томкевич зачэпаў балячку сумення яго. Ўзираючыся ў зямлю, апусьціў зморшчаны пад сивеючымі валасамі лоб і глыбока задумаўся. Раптам выпраставаўся на столькі, на столькі пазволю гнуўшы плечы яго пакунак, развёў рукамі так, як бы пастанаўшы ісьці на ўсё, твар падняў да гары і першы раз, як прышоў сюды, крыху мацнейшым голасом прагаварыў:

— Ай, ай! Каб навэт сам рабин каля таго гароху хадзіў, то і той з'еўбы крыху... такі гарох!

У словах яго было столькі жару, катораго жывот галодны набраўся для пекнаго гароху, што ніхто з быўшых у хаци і не падумаў сьмеяцца. Напроціў, стары Карэйба і яго два сыны чутачку спахмурнели. Адзін толькі Томкевич, відаць, меў ахвоту изноў вылезці з сваім жартам, алеж стрымаўся й ён, бо убачыў, што каханая яго зсунулася з лаўкі і, стаўшы каля коміна, цікава і з павагаю ўзіралася на жыда сваімі вялікімі вачыма.

— Вось як!—адазваўся сам гаспадар.— Значыць, ты так збяднеў, Гэдальку! Я то ўжо, мусиць, гадоў з дзесяць, як ня видзеў цябе; але калісь бываў часта ў Волпе і помню, што табе жылося добра...

— Збяднеў, паночку, збяднеў...

Томкевич стрымацца ўжо ня мог:

— А каб так сьляпы голага абакраў,— гукнуў,— як гэта праўда, што ён бедны! Каторы з іх бедны?! Усе яны п'яўкі, кроўю людзкаю напоены... слова гонороваго чалавека!

Гэдали паволі звярнуў твар да гаварыўшаго, глянуў на яго ня гнеўным, а неjakим задуманым поглядом, кий выпусьціў і падняўшы да грудзей руки, расхілюў свой парваны халат. Пад лахманамі виднелася сарочка так падзёртая, што праз яе вялізныя дзіры сьвецілася пачарнеўшае, худое цела. Кароткі, ахрыплы кашэль схавіў яго пры гэтым за грудзі. Праз падзёртыя рукавы халата відаць было голыя плечы.

— Нехлоўства! — буркнуў Томкевич і плюнуў голасно на сярэдзину хаты.

Стаяўшая каля прыпечку Карэйбиха адварнулася, шэпчучы: „Матка Боска!“... Карэйба сваімі грубымі пальцамі забарабаниў па сталу, а Янук неспадзевана для ўсіх загаварыў сваім тонкім дзіцячым голасом:

— Чаму пан ня здыме сваей торбы з плеч? Скинь пан яе з сябе, будзь ласкаў!

Томкевич прыснуў ад сьмеху:

— Пан! Ну і пан! Ха, ха, ха, ха! Слова гонороваго чалавека, як жыў, не давялося мне яшчэ чуць, каб гэтакіх лапсардакоў называлі панамі. Відаць, што пан Ян вельмі дэлікатны зрабіўся ў горадзі.

Хлапец зачырванеўся, яы вишня, і, з гордасцю шаснаціцелетняго гимназісты падымаючы голаву, адцяў:

— Пан Томкевич мо шмат аб чым ніколі яшчэ і ня чуў; але мы то ўжо даўно ведаем, што чалавек з навукаю павинен быць дэлікатным для кожнаго.

— Циха, Янук! Циха!—буркнуў на свайго любімчыка стары Карэйба. Але зараз ласкава дадаў:

— Ну, Гэдали, здыми ўжо, ці што, гэты мех і выпрастуйся, кали панич так хочэ.

Видаць было, што Гэдали вельмі рады з гэтаго; ён зараз пачаў здымаць праз плечы і голаву грубыя шнуры пакунку, алеж яму неяк не удавалася: рукі дрыжалі, ды закашляў моцна.

— Ядвися! памажы яму!—закамандаваў Янук.

Дзеўчына, стаяўшая бліжэй усіх да жыда, скочыла і, як бач, перакінула сваімі не надта каб малымі ручкамі пук грубых шнуроў праз голаву яго.—Томкевіч изноў не вытрываў:

— Езус, Марья!—крыкнуў, — яшчэ чаго не ставала, каб панна Ядвига ручки свае каля жыдоўскіх лапсардакоў запэцкала! Што залишне, таго ужо, слова гоноровага чалавека, і сьвіні не ядуць!

Алеж Ядвися, паслушная толькі камандзі свайго брата-гимназісты, для іншых мела востры, кусьлівы язык.

— Няхай пан Томкевіч будзець спакойны, што да маіх рук! Як запэцкаю, то і памыю, а вады ўжо у пана прасіць ня буду.

— А што там маеце ў гэтай торбі? можа, жабруеце? шырока адкрываючы губы, цягучым голасам запыталася маці сямьні.

Гэдали пакруціў галавой.

— Я не жабрак.

— А што ж там ёсьць ў торбі?

— Я крамнік... я хаджу па дварох ды ваколіцах пляхты, ну, дый па хатах мужыцкіх—хаджу і прадаю тавар.

— Аднак жэж — ў задумцы пачаў Карэйба,—як ты мог так збяднець? Я помню, твая жонка мела ў Волпі краму з соляй, жалезам і ўселякай драбязой, а ты меў хату ўласную дый хурмановаў. Помню, ох,

помню я тые часы, калі яшчэ ў ланцах, пане дабродзею, прыезджаў да Волпы і да вас заходзіў. У тваей жонкі купляў, што было трэба. Растаропная і прыгожая жыдоўка была твая Мэрка... А брычкою тваей дык раз ездзіў да стрэчнаго брата, аж за Слонімам. Штож гэта с табой зрабілася?

Гэдали, апёршыся аб комін, стаяў цяпер проста, пэўны ў тым, што ўжо тутакж яму нічога кепскаго ня зробіць. На запытанне Карэйбы ён адказаў:

— Што? Вось што... Бог дапусьціў... Хата мая ў Волпі згарэла.

— А, шкода, шкода! з жалем прагаварыў Карэйба.

— То і добра! крыкнуў Томкевіч.—Еў воўк, і воўка зьели! Ціж гэта яны мала будынкаў людзкіх падпалілі? У Крэўні гэтай вясны спалілі погрэб з водкай, а ў Паўлоўцы—карчму.

Ціха і злёгка парушыў Гэдали плечамі і сказаў:

— Я не падпаліваў.

— А, бо ня мог, а каб мог, то і ты падпаліў бы.

— Не падпаліў бы—ўмешаўся Карэйба.—Я яго даўней добра знаў; чалавек быў спакойны. А Мэрка твая як маецца? Ці і яна ўжо ў Волпі крамы не трымаець?

— Памерла.

— Глядзіце! памерла! шырока зноў адкрыла губы Карэйбіха;—а-а-а! яшчэ не старая была баба! А с чаго ж яна памерла?

Жыд спусьціў вочы.

— Бог дапусьціў... ня тут спаминаючы, с кепскай хваробы...

— Значыць, с халеры—сказаў Карэйба.

А аконам, быстра варушачы стырчачы-ми вусами, жыва звярнуўся да жыда:

— Ну, жыздэ!—загутарыў,—як заўтра будзеш ісьці цераз Шумную, то, слова гонороваго чалавека, дам табе гарнец сьвежаго гароху, толькі скажы, як завецца тая хвароба, с каторай памерла твая жонка! Ха, ха, ха, ха!

Гэдали неспакойна перакрывіў рот.

— Ну, ня тут спаминаючы, гэта кепская хвароба...

— Але ты мне гавары, як яна завецца.

— Як яна завецца? А на што гэта гаварыць, як яна завецца!

— Ни за што, падла, не скажэ! Каб яго парэзаць на кавалкі, — и то не! зэгудзеў сьмехам Томкевич.

— Таки ўжо у их дурны забабон,—паўтарыў Сцёпка.

Янук, зачырванеўшыся зноў, як бы каго вучачы, выгаварыў:

— Гэта не па людзку прымушаць каго-колечы да таго, што яму прыкрасць робиць.

Видаць, што пачынаў браць справу жыда да сэрца; пры гэтым хацеў даведацца, што сталася з коньмі, каторых калісьці гэты жызд меў.

— А коні?—спытаў.

— Адзин здох, а други асьлеп, и мусіў прадаць яго за 15 рублёў.

— Але ты дзяцей такі многа меў, пачаў Карэйба;—помню, як быў у вас, то пяцero круцілося каля тваей Мэры.

— Семеро,—паправіў Гэдали.

— А Езус!—крыкнула Карэйбиха, — семеро выкармиць ды выгадаваць, ці то жарты?!

И, абпёршы касьцисту шчоку на загрубелай далони, жалосьлива кивала галавою. Яна добра ведала, што значыць кармиць и мець дзеці, навэт добра маючыся, а штож гаварыць, калі гэта здарыцца ў беднасьці. И ў голасі яе чуваць было спагаданне бацькоўским болесьцям и трудам, калі яна, глядзячы миласерна ў жыда, спытала:

— А ў яким веку?

Паволи, трохи з горким, трохи з радосным усьмехам расказаў, што адно толькі з яго дзяцей было сусим дарослае: гэта дачка, каторая пасья смерці маткі даглядала и гадала меншых. З тых меншых адзин сын вучыўся на шэўца, други хадзіў на навуку да тальмуд-торы — такой, значыць, школки жыдоўскай для бедных дзяцей; — трэці сын нічога не вучыўся, бо яму Бог розуму не даў, а чацьвёрты, Хаимка, быў вельмі разумны, толькі яшчэ сусим маленькі. Дзьве малодшыя дачкі надта хацели пайсьці на службу якую, алеж нима як, бо и не навучылися нічога, и сілы у их нехват.

— Дзеля таго сядзяць сабе ў хаці и панчохи на продаж робяць. Адна, Малка, мае 15 гадоў, и вельмі пекная, але такая белая, як папер, и ніколи нічога не гаворыць.—Чаму яна ўсё маўчыць? Чы ён ведае! Можэ з нуды, ці з бяды, бо ёй трэба былоб болей есьці ды павесялицца; а гэтаго нимашака! Усе восем жывуць у адной кануры и маюць на тыдзень тры рублі, каторыя ён мусіць зарабіць.—Пасья пажару цэлага багацтва у яго асталася 80 рублёў; за гэтыя грошы ён накупіў тавароў и цяпер што тыдзень варочаецца да дзяцей на шабас и прыносиць им тры рублі... ну, калі

Бог дасьць, часам болей, рублёў чатыры, або пяць, гэта рэдка калі бывае... найчасцей па тры, і тагды бяда; каб нязгорш пражыць, трэба былоб ім восем рублёў на тыдзень. Ах! ах! каб ён меў восем рублёў на тыдзень, якоеж гэта былоб шчасьце для яго самога і для яго дзяцей!

Гаварыў бы даўжэй, але пачаў кашляць. Перайшоўшы паволи на пальчыках часьць хаты, плюнуў ў кут і вярнуўся на сваё месца. Усе маўчалі. Здавалася, што дух литосьці праляцеў праз гэтую хату і мягким сваім крылом правёў па ўсіх гэтых грубых тварах.

Карэйба барабаниў пальцамі па сталае і думаў... Аб чым? Можэ аб сваёй беднай маладасьці, калі ў лапцях заходзіў да хаты Гэдаля і весяло гаманіў з яго жонкай, Мэрай. Карэйбиха, падпёршысь далонямі, думала, можэ, аб адной з памёршых сваіх дочках, каторая за год перад сьмерцю, дык, як цяпер дачка Гэдаля, зрабілася белаі, нібы папер, і маўчалівай, нібы здушэная птушка. Сцёпка сядзеў каля акна, бораду падпёр рукою, і, моршчачы свой белы лоб, думаў. Меў і ён добрую загвоздку: за год идзи с хаты, да войска! Дзеля таго, прыслухваючысь да гора чужога, замаркатнеў і ён. Ядвися, каторая яшчэ аб горы нічога ня ведала, прысела на зямлі ды, адкінуўшы назад свае залатые воласы, з паднятаю тварай уставилась ў жыда сваімі зьдзіўленымі сивымі вачамі. Адзин Томкевич, видаць, кислы чагось, ня выцерпеў ізноў:

— А лиха ж табе, жыдзе, казалася столькі дзяцей напладзиць!

Гэдали адказаў:

— Ведама... у самых бедных заўсяды дзяцей найболей.

Але тут задзынкацеў ізноў дзицячы сьмелы голас Янука:

— Няхай пан сядзець, пане Гэдалю, прашу пана сесьці.

Гэдали пакланиўся, а Карэйба пачаў ў задумцы:

— Але, от, якіе на сьвеці бываюць здарэння! Чалавек спакойны, шчыра працуючы, прапаў, а гэты шэльма, Мэндэль з Шумнай, круцель, што няхай Бог барониць, а глянь—багацеець, аж страх бярэ! Чуў, ўжо Шумную здымае у арэнду.

Пры гэтым вочы яго блиснули трохі злосьцяй і пакасіліся на аканомна. Хадзили пагалоски, што Томкевич у змові з багатым Мэндлем без литосьці абираў гаспадара Шумнай. Няўсмак было гэта аканому, Карэйба жэ паўтарыў зноў:

— Га? чаму гэта так? Гэты нічога злога не зрабіў — дыі ў бядзе, а той гицэль багачом... Вось як на сьвеці—лепшаму горш, горшаму лепш.

Гэдали зрабіў некалькі шагоў ў пярод і пачаў нясьмела:

— Выбачайце, вельможные паны, у нас на гэтае ёсьць прыказка.

Ядвися заварушылася; надта ўжо любіла яна казкі ды прыказкі. Жыд выпраставаўся і пачаў баяць:

— У нас так стаіць напісана: калі Бог хацеў даць гэтаму сьвету біблію, то сказаў, каб зышліся да яго ўсе горы. Горы, ведама, паслухали Бога; вялікіе пастали на перадзи, давольныя з таго, што яны вялікіе, і ждали, каторай з их Бог дасьць би-

Ядвися.

блию. Бог паўзираўся, паўзираўся ды клікнуў да сабе найменшую гару, такую малую, што яна была саўсім схаваным за вялікімі і думала сабе, што яе Бог нават і не убачыць. Але Бог такі клікнуў яе і сказаў: „Даю табе біблію, бо ты хаця і не вяліка, але ў вачох маіх болей варта ад тых вялікіх. А чаму ты болей варта? Дзеля таго, што яны гардзяцца, а ты не, і яшчэ таму, што з іх шмат каменёў паспадала на людзей, а з цябе ніводнаго.“ И даў Бог біблію найменшай гарэ. Дык адзін наш вялікі рабін, зваўся ён Бэн-Егуда, вытлумачыў, што прыказка гэта паказваець, як маленькі чалавечак можаць болей вартаваці ад вялікаго, калі ён без гардасьці, ды нікому злага ня робиць, а той дык гардлівы і шмат чаго ня добрага людзям нарабіў.

Стукнуўшы далоняю па стале, стары Карэйба бліснуў вачамі і крыкнуў:
— Праўда! Вось, прымерам, пане Томкевич, калі мяне пан Палицкі душыў судамі, хочучы несправядліва адабраць ад мяне зямельку, згрызся я тагды, што мала не захварэў. А ўсё ж часта думаў сабе: хаця ён і вялікі пан, а я толькі шляхціц лапцёвы, ўсеж такі лепшы ад яго, бо ён крыўдзіцель ды гардлівы, а я нікому яш-

чэ вады не замуціў... морам крыві ды свайго поту дабіўся таго, што маю; і не раз прыходзілася, пане, і памагчы каму...

— Прашу выбачыць пана,—адазваўся Гэдали,—тое, што пан цяпер сказаў—ёсьць такія ягады, што растуць на калючым кусце. . . толькі я ня ведаю, як той куст завецца, што так колець...

Як бы пытаючы, павёў вокам па ўсех тварах.

— Можэ шыпшына? падказала Ядвися.

— Ага, паненка добра ведае... шыпшына! шыпшына! У нас і аб гэтым ёсьць ладная прыказка.

Дзеўчынка пляснула далонямі. Гэдали прыгасным сваім поглядам паўзираўся на яе і, усмехаючыся, пачаў:

— Ай! якая паненка вясёлая! вельмі добра бачыць, калі хто такі вясёлы. Ох! каб гэта мая Малка была такая вясёлая! Яна равесніца паненцы; росту такога, толькі белая, як папер, ды ніколі нічога не гаворыць. Калі паненка хочэ, то я і гэтую прыказку раскажу. У нас так стаіць напісана: Калі жыдкі былі ў няволі бабілёнскай, жыў адзін вельмі вучоны і набожны чалавек, а зваўся Урыэль. И быў ён надта добры, і дзеля таго, што быў такі добры, ён ніякім парадкам ня мог быць ў няволі. Калі бачыў, што жыдоў надта ўжо крыўдзілі, то так плакаў, што, здавалася, з вялікімі болямі цэлае сэрцэ вылівалося праз вочы. И ішоў ён да тых, што цярпели ад несправядлівасьці чужой, і памагаў, чым мог. Аднаму даваў крыху свайго розуму, другому—крыху грошэй, а трэцяго гладзіў па твары, бытцам маці дзіцё свае, калі яно хворае. Але лягчэй ад гэтаго не было

яму, и такая горэч ды боль сыциснули яго сэрцэ, што пачаў крычаць, каб Бог даў яму сьмерць. Ну, Бог сьмерци ня даў—а тольки паслаў яму сон. Прысьнилася яму, што ён з гэтым народом ў няволи бабилёнскай, што адзін з народу прышоў да яго ды кажэць: Рэбэ Урыэль, дарадзь мне, як паступиць ў гэтай справі. И хацеў ён ўжо парадзиць—и ня мог, бо язык ў губе калом стаў. А други прышоў и кажэць: Рэбэ Урыэль, навучы ты майго сына чытаць ў сьвятых книгах. Хацеў ён вучыць, и ня мог—сам чытаць забыўся. Прышоў и трэци чалавек ды просицца: Рэбэ Урыэль, дай мне што-небудзь есьци. Хацеў ён даць, ды ня мог: цэлы яго маёнтак негдзе прапаў. Рэбэ Урыэль крыкнуў страшэнна и разбудзиўся; пачуў, што ў галаве маець той самы розум, што меў перш, и што ўсё дабро ёсьць кале яго. Тагды упаў ён на твар перад Богам ды малиўся: „Ня шли мне яшчэ, Божэчка, сьмерци, бо, хаця я надта нешчасны, але ўсёж шчасьліўшы ад innych таму, што магу пацешыць тых, хто смутны“... — А адзін наш вялики рабин, зваўся ён Бэн-Акиба, гаманиў, што прыказка гэта вучыць, каб, кали хто нешчасны и смуцицца з гэтаго, каб аглядзеўся каля сябе, а убачыць, што на тым кусьци шыпшыны, паміж катораго ён сядзиць, растуць и салодкие ягады.

— Глядзецце!—сказаў Карэйба.—Яки ты, Гдаль, разумны! Стольки прыказкоў умееш на памяць!.. И нязгоршыя нават гэтые твае казки! далибог, нязгоршыя, хаця и жыдоўскіе. Садзисяж, пагаворым цяпер аб тым гароси!...

Пацешэны зробленай яму ласкай, алеж и настрашэны успаминаннем аб гароси, Гэ-

дали усьмехаўся, вадзиў неспакойна вачыма и, кланяючыся, балбатаў, што ничога... не шкодзиць... ён пастаиць... Алеж Ядвися сарвалася з зямлі, схавала зыдэль, ды, стаўлючы яго каля жыда, з усьмешкам на сваих румяных вустах сказала.

— Седайце, прашу! Пэўне ўжо и ногі ад стаяння забалели! Што там, седайце лепей!

Словы „што там“ были сказаны да руху, каторы зрабиў жыд, каб пацалаваць ручку, падающую яму зыдэль.

— А седай жэ, хвароба!—крыкнуў прыказываючы Карэйба.

Жыд садрыгнуўся ад страху и, як бач, сеў. Знайшоўся цяпер близка агню, и видаць было ўсім, як дрыжали яго руки и ноги, грудзи падымались ў частым оддыху, а вочы так запали, што з пасярод жоўтай, дэликатнай скуры лобу ды шчок мигацели, як дзьве чорные, гарачыя искры.

— Алеж и дрэнна выглядаеш! лепшых ад цябе ў труну кладуць,—пачаў Карэйба.—Муsiць ты хворы, ци што?

— Хворы, вельможны пане, хворы!...

И расказаў, як пасья пажару и жончынай сьмерци пачаў кашляць ды слабець; але за два апошние годы яму ўсё робицца горэй ды горэй; вельми цисьнець яго нешта ў грудзёх, и таки ўжо ён безсильны, страх яки! Каб ён ня быў хворы, мог бы хадзиць хутчэй ды зарабляць баржджэй,—можэ, нават лепшы яки интэрэс прыдумаў бы сабе... Але гэта такая хвароба, што вельми силы адбираець...

Малые, шустрые вочы Карэйбы завильгатнели пад густыми бровьями. Цяпер добра ён прыпомниў тую шчасливую для

Гэдаля пару, краму яго жонки и паездку ў яго будзе аж да Слонима, прыпомніў, — и ўзяў яго жаль. Сам быўшы калісь бедным, Карэйба добра знаў ўсе няўзгоды беднаты дый меў яшчэ да гэтаго мягкую душу ў сваім цвёрдым целе.

— Сухоты, ці што? — прагаварыў ў поўголеса. — Чамуж ты, лиха, ня лечыся?

— Я быў у доктара.

— А што ж табе сказаў доктар?

— Што? Ён сказаў, каб я што дзень еў мяса, піў шмат малака, мала хадзіў дый што тыдзень ставіў банки.

И горки сьмех праляцеў па яго твары, и лоб зморшчыўся да самых сивых валасоў.

— Есьці мяса и малако піць я не магу, бо гэта дорага... Хадзіць жэ мушу многа, бо ў гэтым мой цэлы заробтак... Ну, у адным я паслухаў доктара... банки стаўлю кожны тыдзень... Яны толькі залатоўку каштуюць, ну... залатоўку на тыдзень я магу адлічыць на лечэнне...

— Ах, Езус! — здзівилася Карэйбиха, — як жэж вы можэце хадзіць столькі, хварэючы?...

Жыд перастаў сьмеяцца и сказаў:

— Ходжу!

Тым часам Ядвися, каторая выбегла на некалькі минут ў сени, вярнулася з невялікім белым збанком и падышла да жыда.

— Можэ, малака хочэце? — спыталася, падаючы яму збанок.

Нават па вачох видно было, што Гэдали галодны. Але, паглядзеўшы на збанок, налиты недаўна надоеным, яшчэ цёплым малаком, ён адказаў, круцячы галавою:

— Дзякуй паненцы; мне гэтаго ня можна.

И расказаў, як пасьяля пажару и жончынай сьмерци пачаў кашляць ды слабець; але за два апошние годы яму ўсё робицца горэй ды горэй; вельми цисьнець яго нешта ў грудзёх, и такі ўжо ён безсильны, страх яки! Каб ён ня быў хворы, мог бы хадзіць хутчэй ды зарабляць баржджэй,—можэ, нават лепшы яки интэрэс прыдумаў бы сабе... Але гэта такая хвароба, што вельми силы адбираець...

Малые, шустрыя вочы Карэйбы завильгатнели пад густыми брывями. Цяпер добра ён прыпомніў тую шчасливую для Гэдаля пару, краму яго жонки и паездку ў яго будзе аж да Слонима, прыпомніў, — и ўзяў яго жаль. Сам быўшы калісь бедным, Карэйба добра знаў ўсе няўзгоды беднаты дый меў яшчэ да гэтаго мягкую душу ў сваім цвёрдым целе.

— Сухоты, ці што? — прагаварыў ў поўголеса. — Чамуж ты, лиха, ня лечыся?

— Я быў у доктара.

— А што ж табе сказаў доктар?

— Што? Ён сказаў, каб я што дзень еў мяса, піў шмат малака, мала хадзіў дый што тыдзень ставіў банки.

И горки сьмех праляцеў па яго твары, и лоб зморшчыўся да самых сивых валасоў.

— Есьці мяса и малако піць я не магу, бо гэта дорага... Хадзіць жэ мушу многа, бо ў гэтым мой цэлы заробтак... Ну, у адным я паслухаў доктара... банки стаўлю кожны тыдзень... Яны толькі залатоўку каштуюць, ну... залатоўку на тыдзень я магу адлічыць на лечэнне...

— Ах, Езус! — здзівилася Карэйби-

жа, — як жэж вы можэце хадзіць столькі, хварэючы?...

Жыд перастаў сьмеяцца і сказаў:

— Хаджу!

Тым часам Ядвися, каторая выбегла на некалькі минут ў сени, вярнулася з невялікім белым збанком і падышла да жыда.

— Можэ, малака хочэце? — спыталася, надаючы яму збанок.

Нават па вачох видно было, што Гэдали галодны. Але, паглядзеўшы на збанок, налиты недаўна надоеным, яшчэ цёплым малаком, ён адказаў, круцячы галавою:

— Дзякуй паненцы; мне гэтаго ня можна.

— Што? трэфна?—засьмеяўся Томкевич.

— Мне гэтаго ня можна...

— То можэ хлеба з маслам? — адазваўся Янук.

Гэдали нічога ўжо не сказаў, толькі зноў пакруціў галавой.

— Вот, зьели бы бульбы з соляю, а то аслабнеце саўсем, — запрасила Карэйбиха, пазираючы ў гаршчок, дзе было яшчэ крыху бульбы.

Ў клопоци ад ўсяго гэтаго Гэдали, пазираючы ў стору, сказаў:

— Дзякуй вельможным паном за ўсё. Ужо я заўтра падьём у шынкара ў Шумнай.

— Ну, і жыви ж з гэтымі людзьмі!— грубым басам загаласіў аканом, — калі яны нават з хрысьціанскай руки кавалка хлеба ня возьмуць, бытцам ўсё нашае для их зараза. Але, слова гонороваго чалавека! сабачая их вера! няхай их чэрци возьмуць

з их „трэфами“ ды галоднымі бахурамі разам!

— Праўды! — пацьвярдзіў Карэйба. — Прымерам, гэты: есьци ня маець чаго, лецьца не за што, а калі добры чалавек захочэць крыху яго пакармиць, то яму неякіе забабоны скарыстаць з гэтаго не пазволяць. Праз гэта чалавек, хаця і добрае мае сэрцэ, халаднеець да их...

Гэдали слухаў, схіліў пакорна галаву і цяжка ўздыхнуў. А як падняў ён галаву изноў то на ёй видна была глыбокая думка. Растаропносьць сьвяцілася на яго твары. И крыху ахрыплым цыхім голасам ён пачаў:

— Гэта праўда, што вельможныя паны гавораць: Есьць на свеце столькі нешчасьця, сколькі пяску ў вялікім моры. Адно нешчасьце ёсьць з бяды, другое — з хваробы, трэцяе — ад сварки, а чацьвэртае з таго, што чалавек ня мае розуму. Але так заўсягды ня будзе на сьвеці. Прыйдзець такі час, калі ўсенька будзе добра. А ад каго гэты час прыдзе?

Сеў проста, далони палажыў на калени і крыху падняў твар. Видаць, надышла на яго добрая минута. Можэ, прыказка, каторую меў расказаць, была найлепшаю, можэ цеплата агню ды людзкая дабрата сагрэли яго цела і душу.

— У нас так стаіць напісана: У старым горадзі Ешурум на высокім крэсьлі сядзеў ў вялікай школі вялікі рабин Мойсей Бэн-Маймон, а вакол яго сядзела сто, можэ, тысяча, а можэ і дзесяць тысячоў вучнёў. Ен да их гаварыў па-арабску, па-грэцку і іначэй; бо ён быў такі рабин, што ми да воднаго народу ня меў ненавісьці

и гдзе тольки знаходзиў разумнаго чалавека, то прыхиляўся да яго, як бы то быў жыд. Калі ён перастаў гаварыць, падняўся з лаўкі найлепшы яго вучаник, каторы зваўся Бэн-Егуда, и сказаў: „Рэбэ, ў біблліи я не разумею аднае рэчы! Растлумач мне, каб я яе паняў.“ — „А чаго ты не разумееш?“ — спытаўся Бэн-Маймон. Бэн-Егуда сказаў: „Я не разумею, хто были тые анёлы, што прысьніліся нашаму прэдку Якубу, ўзыходзячы па драбинах да неба и изноў зварочваючыся на зямлю?“ Бэн-Маймон падумаў и пачаў гаварыць: „Гэтые анёлы, то вяликие людзи, што становяцца добрыми ды мудрыми, значыць идуць што раз вышэй, ў гору. Им трудна исьци да гары, але яны идуць, бо маюць такіе силы и такіе вяликие жадання, каб зайсьци туды, скуль можна набраць шмат дабраты. Няхай яны завуцца прароками, няхай вучоными, ци миласэрнаго сэрца, ци проста вяликими, але ўсе яны ёсьць анёлы, што ўзыходзяць да неба.“ — Так сказаў Бэн-Маймон. Але Бэн-Егуда не заспакоиўся яшчэ и пытаўся далей: — „А чаму гэта, рэбэ, яны идуць раз ў гару, други раз зыходзяць ў низ? Калі яны так жадаюць быць ў неби, чамуж яны там не застаюцца, але зноў назад зыходзяць на зямлю?“ Бэн-Маймон ўстрасянуў сваіми белыми валасами, як лев, и адказаў: — „Каб яны заставались ў неби и не варочались на зямлю, дык тагды не быліб яны анёламі. У гары набіраюць яны многа дабраты и розуму и зварочваюцца на дол, каб разсваці тые багацтва па зямлі. И гдзе яны засеюць зямлю, там родзицца лепшае збожэ, нима сварак, але шырыцца спакой, и людзи менш плачуць, болей цешацца. Вось дзеля

чаго яны зварочваюцца на зямлю, хаця им гэта трудна прыходзицца, и дзеля таго, Бэн-Егуда, яны анёлы.“ — Бэн-Маймон перастаў гаварыць, а Бэн-Егуда и ўсе, што были там, цешыліся и дзякавали яму за тое, што даў им такое пекнае абещанне. Бэн-Маймон спытаўся: — „Якое ж я даў вам абещанне?“ — А Бэн-Егуда адказаў: „Гэтые анёлы, рэбэ, зробяць некалі, што на сьвецци ня будзецц ўжо голаду, ни сварки, ни дурных, ни таких, што плачуць, што ў сэрцы сваим крычаць, што им вельми кепска!“

Янук.

Але, мусиць, ня тольки Бэн-Егуда з Ешурум, а и далёки патомак яго, Гэдали з Волпы, вельми цешыўся абещаннем Раби - Маймона. Вяликая перамена зрабилася ў им. Ноги ў накрыўленых и запыленых ботах моцна абпёр на падлодзы, падняў плечы, з каторых звешвались падзёртые рукавы. Твар падняў да столи, и яго сивая барада аттапырылася, бытцам серабрыстае скрыдло. Блыск агню падаў яму на лоб, асьвечваючы на им моршчыны, але з блишчастых вачэй так и било вяликае задаваленне.

Разам адкрытую тонкую шыю Гэдаля абвила сильная маладая рука, а румяные губы, схилюшыся над збарожджэным мор-

шчынамі лобам, выціснулі на ім моцны пацалунак. Зрабіў гэта Янук, каторы, ўстаўшы ад стала і падходзячы паволи да коміну, з вялікім уважэннем прыслухваўся да апаведаннёў жыда і цяпер, астанавіўшыся перад ім, раптам кинуўся да яго, абняў яго шыю і пацалаваў ў лоб. Патым адышоў і, абпёршыся плечмі на рог коміна, стаяў з пахіленай галавою, чырвоны, як бы засаромаўшыся. Нешта ў хлапцу гаварыла: ці вялікае злітаванне над бедным чалавекам, што с такой верай гаварыў аб збаўцах сьвету? ці шчырае каханне людзей-анёлоў? ці некая надзея, што, можа, сам кали-небудзь будзе таким анёлам?...

Цераз дзьверы да сяней паказалася галава кабеты ў чырвонай хустцы на рудых валасох і шапнула штосьці Ядвиси, каторая, убачыўшы яе, весяло падскочыла да дзьвярэй.

— Татка! дзеўчата і хлопцы хочуць пабачыць тавары крамніка! Ці можна?

— Можэб і можна было; але ты, мушціц, вельмі ня хочэш гэтаго?—зажартаваў стары Карэйба.

Ядвися апусьціла рукі і, як бы прасячы, ўзіралася на бацьку. Вельмі ўжо ёй хацелася паглядзець тавароў крамніка.

— Ці мушчынскіе камзэлькі ёсць? — спытаў Сцёпка, ўстаючы ад акна.

— Раскрывай, жызце, свой пакунак, кали панна Ядвига так хочэ!—гукнуў Томкевич.

О! аб гэтым ня трэба было яго і прасіць. Скоры, бытцам яму с палову гадоў ды гора паменшало, пружысты, бытцам ніколи не хварэў, сарваўся з зэдля і, прысеўшы на зямлі, стаў разблутваць вероўкі

пакунка; рукі яго з радасьці дрыжалі. Якое шчасьце! Прывялі яго сюды, нібы злодзея, думаў, што выштурхаюць, злаюць, можа, нават на суд пададуць, аж тутака ня толькі што, пакрычаўшы крыху, пазволили пасядзець і пагаварыць, але яшчэ кажуць і тавары паказаць... Можэ удасца прадаць і зарабіць... Сягоння серада; пасья заўтра трэба зварочвацца да дзяцей... а тут яшчэ

Томкевич.

да трох тыднёвых бракуе рубля. Зарабіць! зарабіць! на хлеб і банки для сябе, на хлеб, бульбу і сякіе-такіе лахманы для дзяцей!

Мистык, *) цешачы сябе тым раем, што прыдзе на зямлю, няведамы песьняр з памяцею, поўнай старых апаведаннёў, сухотник, цягаючы па сьвеці свой голлад ды лахманы,—ўсё гэта, як бачыш, ў ім згинула, а на іх месца зъявіўся вёсковы крамник, услужны, быстры, з неспакойнымі і радоснымі вачыма, з гутарлівым за зубамі языком.

— Мужчынскіе камзэлькі? а якжэ, маю! чаму ж іх ня мець? Паненцы можа трэба стужкі блакітныя? а паничу шпонкі да рукавоў? Маю голкі, шпилькі, гузікі, розныя хусткі, надта пекныя паркалі, залатыя персцёнкі, напаретки, ниці тасемкі...

*) Чалавек, каторы любіць размышляць аб таёмніцах веры.

Нават дрыжанне ног и хрып ў грудзях як бы зникли.

— Гэй! Гэдалька!—нибы жартуючы, нибы напраўду, закрычаў Карэйба — а штож будзець з тым гарохам, што ты ў мяне зьеў? га? можа аб гэтым пагаворым?

О! цяпер ўжо Гэдали не баяўся саўсім! Паволи, и тольки цяжка сапучы, падышоў ён да стала, ды, кланяючысь прад гаспадаром, з милым усмехам пачаў:

— Выбачайце, вельможны пане, у нас и на гэта прыказка ёсць вось якая: цар Саламон меў вяликие багацтва, а Іозэ, пастух, быў саўсім бедны. Аднаго разу гэты Іозэ прыйшоў ў шабас да налацу цара, азирнуўся, ци хто не глядзиць. ды ўзяў са стала кавалак кугелю. Але адзин прыцель цара убачыў гэта, як пастух ўзяў кавалак кугелю, ды привёў яго да Саламона. А Саламон...

Тутака Карэйба, гледзячы на рухливы твар жыда, аж за боки схапнёўся са сьмеху ды крыкнуў:

— Го, го!.. Гэдалька! гэтую прыказку, мусиць, ты ўжо сам складаеш, я гэта з твае мины бачу... Гэтаго у вас, мусиць, нима на-писанаго... Але ў тваёй галаве ёсць гэтае: цар Саламон ня сёк Іозы за кавалак кугеля, але даў яму яшчэ муки на страву? праўды? што?

— Праўды, вельможны пане!

— Ну, то няхай я ўжо на сягоння буду царом Саламонам; няхай маё пяройдзець... дзеля старай знаёмасьци с табою. Ничога табе за гэты гарох не зраблю, а ў восень, кали буду мець здарэнне да Волпы, то прышлю для тваих дзяцей з поўбочки бульбы.

Жыд кинуўся да руки гаспадара ды,

цалуючы яе з вяликой радасьци, бацзатаў:

— Каб вельможны пан быў шчасливы, як я пану жычу! каб пан сабе други таки хвальварак купиў! каб пан, ну, сто яшчэ таких пекных сыноў и дочак, як гэтые паничы и тая паненка выхаваў...

Карэйбиха бухнула на цэлую хату сьмехам на апошние жычэнне жыда.

— А бадай цябе, жыдзе! а бадай цябе! Ото ж пляце! Таки хворы, а язык яшчэ як той пытэль!

Прад прыпекам было шумна ды людна. Каб лепей бачыць тавары, далажыли на прыпечку дроў. Агонь гарэў вялики, зихацячы, и горячо зрабілося у хаці, як ў пекли. Але ниhto на гэта не зважаў: ўсе, што там были, прызвычаилися да ўсяго. Двое маладых парабкоў ды дзьве маладые дзеўки ўвайшли пациху з старой гаспадыняй и з раднёй гаспадара хаты злажыли адну зацекаўленую, развесеялеўшуюся грамаду. Пасярэдзини, над гурбай хварбястай, блискучай драбязы сядзеў на зямли Гэдали, ажыўлены, клапатливы, зварочваючысь на ўсе стораны, разкладаючы чырвоныя паркали ды хусты, або ў двох пальцах пакручваючы мосенджные напарстки, сталёвые гузики, срэбные персьцёнки. Ядвися и Янук сядзели так сама, на зямли, капашачыся у таварах, выбираючы з шчабетаннем то адно, то другое. Карэйбиха и Сьцёпка стаяли за крамникам, распасьцираючы и аглядываючы мушчынские камизэльки, бабские хустки; парабки ды дзеўки выхилили з пад агню свае шырокие плечы ды чырвоныя твары. Нават старая гаспадыня зьвешвала сваю скорчэную беззубую, сьмяючуюся твар над галавами Ядвиси и Янука ды шапятливым гола-

сам казала падаць два локци паркалю—на хвартух.

Трэзор и той выпоўз з кута, умешаўся меж людзей и, дзяўкаючы, хаця яго и адганяли, лез сваими ўбалочэнымі лапамі на разложэныя тавары.

* * *

Ноч была цёмная и толькі ў гары ясьнеючая нязлічэнымі гвездамі, як Гэдали з варот хвальварку зноў выходзіў на поле. На сустрэчу яму нёсся крык палявых сьвяршчоў.. У прыдарожнай траве ў зелени палёў сьвирчали яны таким вялікім хорам, так востра, крыкліве ды з таким пасьпехам — сказаўбы им канешне трэба было высьпеваці сваю песьню ды каб прад паўночаю замоўкнуць. На дарозі пад шырока раскінуўшы мися вербамі было заўсім чорна; па палёх шырокіх вецер шумеў циха ды аднастайне. Ля стадолы, каторая зараз за варотамі цягнулася нізкім ценем, стаяла высокая нерухомая тополя. Жыд падышоў да яе, скинуў з плеч пакунак и, праз неякі час шэпчучы, личыў заробтак сягонняшняго вечару. Прадаў такі нямала—зарабіў поў рубля ды быў надта рады. Толькі было яму холадно дый есьць хацеў. Ничога! Заўтра нагрэецца на сонцы и падъесьць сабе у шынкара з Шумнай. Перастаў личыць и глянуў на гвезды. Пад нерухомымі тополямі падняў руки ўверх и адмаўляў вячорную малітву.

— Дзякуй табе, Пане сьвету, што народ мой Ты выбраў з намижы ўсех народаў!

Гутака ўстрасянуў яго кашэль; пад сарочкаю з вялікімі дзірамі па яго цели, высахшым ды сыцямнелым, праляцела дрож.

— Дзякуй Табе, Пане сьвету, што стварыў мяне так, як хацеў!

Крыху потым лежаў наўзніч, маючы пад галавой пакунак, раскінуўшы руки па мокрай траве. Здалёк, з поля, чутны быў

Гэдали адмаўляў вячорную малітву.

посвист Сыцёпки, каторы изноў пільнаваў бульбы ды гароху. У хмурнай цемнаце вярбовай прысады затупатали капыты каня, на каторым Томкевич адъеждаў да хаты, ды згинули ў далечыне. У хвальварку ўжо ўсе спалі.

64 : Далёка гдзесьци грала пастуховая дудка. Сьвяршчы перастали сьпеваць.

Гэдали ня спаў. Думаў аб нежданым заробку, каторы быў неспадзеванай зоркай на яго цёмным неби. А можэ памеж гвездным небам а бязсоннымі яго вачмі гарачка сухотніка завесила людзей-анёлоў, каторыя то ўсходзили да гары, то зступали ў дол, каб сеяци салодкасьць ды сьвет на зямлі, на каторай калісьци ня будзець ўжо ани гора, ани сварбы, ани такіх, што плачуць и ў сэрцы сваім гаманяць, што им надта дрэнна....

Бел. аддзел

1994 г.

